

24.92x30.57	1	6	עמוד	הארץ - תרבות וספרות	24/09/2023	87674169-8
ח: מרחבים תרבותיים בעולמו של החיד"א - מאת עודד כהן - 25910						

וראיתי ברחוב צורת מלומד שלהם ואמרו שזה מלומד גדול מעכו"ם והיה טיפש גדול

נתן רון

ההיסטוריון עודד כהן יצא לחקור את דמותו החידתית של החיד"א, רב ארץ-ישראלי שיצא למסעות באירופה של המאה ה-18, נפגש עם המלך לואי ה-16, חזה במלחמת פרים בתיאטרון העתיק של ורונה ובהולנד עמד מול פסלו של ארסמוס מרוטרדם

סבב הולך הרוח: מרחבים תרבותיים בעולמו של החיד"א, מאת עודד כהן, הוצאת מאגנס, 2023, 448 עמודים

עודד כהן, היסטוריון של העת החדשה המוקדמת, בוחן את תפישות עולמה האינטלקטואליות והתרבותיות של אישיות יהודית יוצאת דופן, הרב חיים יוסף דוד אוולאי, החיד"א (1724-1806). מלומד-נוסע זה, בן ירושלים, חיבר יותר ממאה ספרים בתחומים יהודיים מגוונים ובהם גם שני יומני מסעות. למעלה מעשור סבב החיד"א ברחבי אירופה וצפון-אפ"ר יקקה כשליחה של קהילת חברון לשם איסוף כספים בקהילות ישראל. חמש שנים נוספות ישב במצרים ושלושה עשורים בליבורנו שבאיטליה. המקרמות שבהם ביקר עוררו אצלו סקרנות והתפעלות עד כי לעתים קרובות חש מקורא ביומניו, מעיד כהן, כאילו רש"י של תייר.

כשביקר החיד"א בארמון ורסי שעלייד פאריס זכה לברך לשלום את המלך לואי ה-16, "זתכף שעבר המלך בא שר אחד ואמר למוסו פאברי שהיה בצידי שהמלך שואל מאיזה מקום אני אינבאשאדור [ambassadeur, שגריר בצרפתית] והשיב לו אינו אינבאשאדור רק הוא ממצרים ובא לראות משום קוריוזיטאד [curiosidad, סקרנות] (עמ' 142). ואכן סקרנותו של החיד"א דחפה אותו לבקר במקומות מרתקים. באביב 1754 עבר החיד"א בעיר טרנטו (Trento) שבחבל טירול והתייחס ביומנו לוועידה הקתולית שנערכה שם בשנים 1545-1563, ועידת הקונסטנטינה פורמציה. התייחסותו רצופה ביטויי גנאי, כגון השימוש בכינוי "אדום" כדי לציין נצרות ו"כונהני בעל מחוגר חגורה ומעלה" (בהשראת המלכים ב' ג' כ"א), כשהכוונה היא לכהונה רת מדרגת גת בישוף ומעלה שהשתתפו בוועידה. את המתקהלים הנוצרים הוא מתאר כמי ש"נפשם לא מטהרה". העניינים שנדונו בה הם בלשונו "נכלי דת". כהן מטעים כי במסעו השני של החיד"א כשני עשורים מאוחר יותר השתנו אופן תיאוריו והתייחסותו לנצרות ולבשו אופי של דיווח תיירותי. מעיר על כך למשל ביקורו ב-1776 באתר רומי שהשתמר היטב, הארץ-נה של ורונה. כותב החיד"א: "ההלכנו למקום שקורין רינא [arena] מקום קדמון שדה, ושם מדרגות מ"ה מקיפות לכל המקום ורחבות על פני כל השדה מכל צד מקיפות כולו באופן שבבוא האינפיריאטור ג'וזיפו שני עשו שחוק השם והיו שם ע"ב אלף איש יושבים במדרגות סביב ג'וזיפו ובחלל. ויש שם דמות מערעו שהרומאני הי"ל [היו לן] חיות שם והמחויב מיתה מביאין אתו שם וחיה טורפתו".

פסל ארסמוס ברוטרדם צילום: Quistnix

נטיסום עליה דגור לותר). כהן אף מעיר כי התרגום המדויק של השיר החקוק בהולנדית מצידו הימני של בסיס הפסל הוא "כאן זרחה השמש הגדולה ובבאזל שקעה" (ארסמוס "נפגד" בבאזל). בעניינים הנוגעים לארסמוס הסת"מך כהן על ספרו של שטפן צווייג "ארסמוס מרוטרדם" (הוצאת כרמל, 2004). מחוקר שעשה מלאכה מקיפה ומעמיקה (ספרו של כהן מכוסס על עבודת הר"קטורט שלו) אפשר היה לצפות שיש תמך על ספר מספרות המחקר הענפה העוסקת בארסמוס ולא על ביוגרפיה ספרותית שכל-כולה שיר הלל לאלי"ל של צווייג. אין בכך פגיעה ממשית ביצירתו של כהן ואפשר שהייתי מוותר על הערתי אלמלא ההודמנות שכך נקד רתה לי לעסוק בעניין הבא.

צווייג היה מהראשונים, אם לא הראשון, שהציג את ארסמוס כגייבור אירופאי על-לאומי, בעל חזון של אירופה מאוחדת על-ידי שפה, דת ותרבות משותפות. אך ארסמוס הוא גם גיבור לאומי (בהולנד) ומקור מי (ברוטרדם). מעריציו המושבעים, המתרכזים סביב הוצאת הספרים בריל (Brill), כתב העת שלה Erasmian Studies ואוניברסיטת ארסמוס ברירטרם, דואגים לרחות או לצאת נגד כל עבודת מחקר המעזה לחשוף את העוינות האתנית ואף הגזעית של ארסמוס כלפי האחר (בעיקר יהודים וטורקים-מוסלמים). לפני כשנה נתקד לתי במודעה מקוונת על סמינר שנועד להיערך באוניברסיטה הנוכרת ולדון בהאשמתו של ארסמוס באנטישמיות על-ידי אחד, נתן רון, בספר שכותרתו "Erasmus and the Other" (עמ' 111).

מ-2019, המודעה היהודית הליך אינ"קוויזיטורי. אם ישחק לי המזל, פינטזות, ישרפו את ספרי בכיכרה של רוטרדם לנוכח פסל ארסמוס. הקטגור מטעם עצמו היה פרופסור האן ואן רולר (Han van Ruler), מור מחה להגותו של דקארט באוניברסיטת ארסמוס. סגור לא מונה. יצאתי קשר עם המאשים וביקשתי שאומוך להציג את עמדותי. ואן רולר, הסתבר לי, כתב ביקורת חריפה על הספר ותיכנן להציגה במעמד צד אחד. לאחר שביקשתי ויתר על תוכניתו המקורית והודיע על דיון במעמד שני צדדים שיוקדש לעמדתו של ארסמוס כלפי היהודים. זומנתי להגן על ספרי. באוניברסיטת ארסמוס, באונוי מעריציו, הצגתי את דברי הניאון ששילח גיבורים ביהודים, את אידיאל אירופה ללא יהודים שרקם ועוד. דוקטורנטים ופרופסורים קמו להגן על אלילים (בהם גם חוקר המ"חזיק בתואר "פרופסור לערכים אר"סמיאנים"). הופתעתי משאלותיהם.

ידע ללמוד ולכתוב אפילו את ופי"תאום נתפת לבו והיה בקי וזכרן ומ"לומד גדול. ולרוב גדולתו וחשיבותו נעשה דמותו מברזל ושמו של המלומד הזה איראסמו והוא היה ראש לאמונה חדשה של הולאנד והוא השתדל לה"עמידה. ומפני זה גבו מכל הגויים של העיריות מהולאנדה ונתנו כסף וזהב ונחשת לרוב והתיכו הכל כאחד ועשו דמותו ונפגד בבאזילה [באזל] וכתוב לשון לאטין מצד אחד ולשון הולאנדה מצד א'; זרחה השמש בהולאנדה ושקע בבאזילה" (עמ' 111).

ככל הידוע לי אין בנמצא כל הת"בטאות רבנית הנוגעת לארסמוס מלבד העדות היהודית הנחשפת בספרו של כהן. עדות זאת רצופה אידיוקים, מהם מהותיים, וכהן מצביע עליהם ומתקנם. כך למשל בניגוד לדברי החיד"א וכהן ארסמוס להשכלה הרבה לפני שמלאו לו שלוששים, הוא גם לא ייסד אמונה חדשה (אם כי יריביו הפרנציסקנים ייחסו לו את הטלת ביצת הפרוטסטנ"ת

"מדוע יש בכלל צורך לעסוק באנטישמיות של ארסמוס?" שאלה דוקטורנטית. פרופסור, מומחה לשפינוזה, שאל אם ארסמוס הוא לא זה שנפגע מגוד ענותם של היהודים. למדתי כי בכוחן של הערצת גיבורים והאג'נדה הנגזרת ממנה לטשטש טקסטים רוויי שנאה או אמירות גזעניות ולסמא עיני מומחים לדקארט ולשפינוזה.

"יש לי מזג כזה שאוכל לאהוב אפילו יהודי, לו רק היה בעל נימוס וידידותי, ולא היה מטיח דברי חילול קודש בישוע המשיח בנוכחי" תי", כתב ארסמוס באחד ממכתביו. החיד"א היה יהודי מהסוג שארסמוס כיוון אליו. בפאריס, שנת תקט"ו, קיים החיד"א פגישה בת חמש שעות עם "דירקטור די לה הקאדימי" די לה סינטייא"ס", שבה האזין למלומד הנוצרי שדיבר על "ספרי החכמות אשר מחברים כל שנה", עדות לגישה מכבדת, סבלנית וסובלנית שפיתח החיד"א במהלך מסעותיו ועל-פיה יש לראות בארסמוס הנוצרי אינדיבידואל העומד בפני עצמו, מעבר לאובייקט הגוי (עמ' 140). ואכן בעת שהותו בצרפת עמד החיד"א בקשר עם נוצרים שביקשו את ברכתו או את דעתו או שראו בו אישיות מעוררת כבוד. כהן קושר זאת לרוח תקופת הנאורות שניכרת באותם מלומדים ואנשי ספר שהחיד"א שהה במחיצתם. הוא עצמו לא הכיר את כתבי הוגי ההשכלה האירופית ואף התבטא נגד אחד מאנשי שי הקהילה היהודית בפאריס, "שעיין בס' [פרי] וולטירה [Voltaire] ואינו מאמין בשום דבר" (עמ' 144). ועם זאת, כהן מראה שבאחרים מחיבוריו הפגין החיד"א מודעות היסטורית, ובחיבורו ההלכתי "ברכי יוסף" בולט השימוש בידע היסטורי. גם במתודות פילולוגיות, עמידה על זהותם מחבי רים ושליטת זיהויים שגויים הצטיין החיד"א, ובמיוחד ניכר הדבר בחיבורו הביוביליוגרפי "שם הגדולים".

החיד"א דבק בעולם המסורת היהודית תוך גילויי סובלנות יח"סית והיפתחות מסוימת אל התרבות האירופית, אך ללא הוזהות ותחושות שייכות, עד כדי שהעמיד עצמו מולה כ"אחר". ואף-על-פי-כן עורר בו ארסמוס מוס סקרנות. את כתבי ארסמוס הוא לא קרא ולכן גם לא נתקל בניטוי שנאתו כלפי היהדות והיהודים.

ספרו של כהן אינו עוסק באנטישמיות ובגילוייה. מפגשיו של החיד"א עם העולם הנוצרי משרדים בדרך-כלל מידה של הכלה וסובלנות. הרושם שהתעורר אצלי תוך קריאת הספר הוא שהחיד"א התייחס לשנאת ישראל במעין השלמה וקבלת הר"ן, פועל יוצא של התבדלותו ו"אחרותו" של העם היהודי. הרבה לפני החיד"א ארסמוס הוקיע "אחרות" זאת, לעתים בהתבטאויות גזעניות, וצידד בגירוש היהודים מאירופה. מעריציו, הן מלומדי דים בני ארצו והן "ארסמיאנים" אח"י, מסרבים בעיקשות להודות בכך.